

Микола Вербовий

СТРУКТУРА “ЧУЖОГО СЛОВА” В ТЕКСТІ ОДНОГО УКРАЇНСЬКОГО ЗАМОВЛЯННЯ

У книзі *Лікарські та господарські порадики XVIII ст.* (Київ 1984) в одній з опублікованих пам'яток — *Книга лікарська ω(т) многи(х) лікарствъ* (Сяннічина др.пол. XVIII ст.) — подано кілька замовлянь, серед яких нашу увагу привернуло до себе третє за чергою замовляння (КЛ 102), що має в своєму складі “чуже слово” (рос. заумный язык). Здається, тут ідеться про найранішу фіксацію тексту “чужого слова”; рукопис 1776 року насправді подає не текст, а список восьми слів, тому його до уваги не беремо¹. Ось текст²:

“Матва 3: Во имѧ ω^тца и сна и стаго духа, аминь. Кр^сть Х^свъ во мнѣ, кр^съ Х^свъ на мнѣ, кр^стом^б сѧ жегнаю, кр^сто^м Х^свъмъ бѣсы проганю. ω^тступѣте, проклатїи, ω^т мене, раба бжїѧ, ім. Ркъ, и ω^т тоѧ храмины, бо ту сѣдїть архггль Міхайль, и ту поживуть архггли, англїи, архггль Гаврїїль, Рафаїль, Урїїль и пр^с таѧ бца Хр^ста ражда^т тутъ бое^ст храмъ стѣ. Заклінаю ва^с, діаволы, идїтѣ во лицѣ бго^м живы^м, не пр іходѣте, лихъ не творѣте, пакости, анѣ пакїѧ злії вещи во вѣки, бо на на^с ωпочїваеть дхъ стый, и прославлѣ^тсѧ стал тр^оца, и на рабѣ бжїмъ, ім. Ркъ ннѣ и во всѧ вѣкы, аминь. // во вѣки вѣкомъ, аминь. Тар^рра канѣра тетуга не туѧ шелвїѧ нехвѣѧ жупелвѣѧ лѣнарѣ штанѣнарѣ кафѣра, ѧ васъ заклінаю бгомъ живы^м, и пр^сго[ю] панѣною дѣвою Мрїю, и всѣми стымы, и стымъ мчїно^м Аверкїемъ, и стымъ, ім. Ркъ, его е^ст днь, абысте не шкодили рабу бжїему, ім. Ркъ, ѧ васъ всѣхъ заклінаю, ω^тступѣте ω^т мене. Посылаю ва^с до пропасти темной, идѣте, идѣте, идѣте же ω^т телесе его и бѣжіте во свои гра^ѧ, тар^ртарѣ цѣтарѣ комѣарѣ” (С.102.)

Знайомство з чужомовною частиною тексту замовляння веде до цікавого, на наш погляд, питання: це справді чужа мова чи філософема

¹ Стороженко Н.В. *Малорусские суеверия, коим мало кто верил, собранные 1776 года (рукопись А.И.Челы)* // Киевская старина 1892, 36. С.126.

² Не подасмо титли, після голосних сполуку [її] позначасмо буквою ї.

“чужої мови”³? Щоб це з’ясувати, спробуємо проаналізувати будову чужомовної частини тексту наведеного замовляння.

Насправді, на наш погляд, молитва складається з двох текстів, перший (А) починається християнською формулою *Во имѧ ѡ҃ца и сна и стаго дѹха, аминь* і закінчується словами *во вѣки вѣкомь, аминь*. Далі починається друге замовляння (текст Б), в якому на місці християнських подано виразно нехристиянські тексти: конструкцію розпочинає формула *Тѧѣра канѣра тетѹа не ту ѧ шелвіѧ нехѡѣѧ жуелѡѣѧ лѣнарѣ итанѣнарѣ кафѣра*, а завершує *тарѣтарѣ цѣтарѣ комѣарѣ*. Підміна християнських кліше чужомовними спонукає до думки, що конструкційно текст Б похідний од тексту А. На заповітний характер (або найсильнішу дію) тексту Б вказує те, що автор подає цей текст як кінцевий.

Для зручності аналізу позначимо початкову формулу аналізованого тексту римською цифрою I, слова в межах цієї конструкції вказуватимемо арабськими цифрами, відповідно, заключні слова тексту — цифрою II.

Розглянемо ближче першу формулу *Тѧѣра* (1) *канѣра* (2) *тетѹа* (3) *не туѧ* (4) *шелвіѧ* (5) *нехѡѣѧ* (6) *жуелѡѣѧ* (7) *лѣнарѣ* (8) *итанѣнарѣ* (9) *кафѣра* (10)...

У першому слові між двома приголосними *р* є знак *ѣ*, зате далі, в 5, 6, 7 і 9 словах, сполуки приголосних подано вже без цього знака *Тѧѣра* (1) ... *шелвіѧ* *нехѡѣѧ* *жуелѡѣѧ* (5–7) ... *итанѣнарѣ* (9). Найвірогідніше, перше слово цього тексту відображає інерцію письма, тобто писар, якщо можна так сказати, не встиг перейти на відповідну орфографію чужого слова, зате далі він уже, здається, цілком витримує вимоги відповідного письма; в українській частині тексту цього замовляння за першою формулою бачимо *и прѣ то[ю] паи҃ною дѣвою Мрією*. З іншого боку, пропуск ерів у 5–7 та 9 словах може непрямю свідчити, що писар не копіював чужий текст, а писав з голови. Інтересна деталь, слова на кінцевий приголосний обох формул послідовно мають ери після приголосного (I) *лѣнарѣ* (8) *итанѣнарѣ* (9) та (II) *тарѣтарѣ* (1) *цѣтарѣ* (2) *комѣарѣ* (3), для автора, скоріше за все, такі ери були настільки природними, що він поширив їх на чужомовну частину свого тексту, отже, роль кінцевих ерів у розмежуванні українського/неукраїнського письма ніяка. З цього випливає, що поза межі української орфографії др.пол. XVIII ст. писар

³ У тексті замовляння, записаного 1928 року, названо “чужі мови” ... *язик — французький, татарський, пинський, циганський, турецький, німецький, волоський, жидівський, попівський* ... (Василенко, Шевчук 1992: 248). Якщо відкинути попівську (з огляду на час запису), то одна з решти — можлива мова тексту?

не виходив (питання, наскільки глибоко був обізнаним автор у правилах чужого письма, тут несуттєве).

Промовистим фактом є також те, що автор поправляє власну орфографію: спершу заміняє букву **ѡ** на **Ѡ** у позиції після голосного і далі в тексті так само заступає ятем букву **і** після приголосного перед дальшим [й] *тетуѡ не ту Ѡ шельѡ нехвѡ жуелѡ* (I 3–7). Вагання писаря між різними написаннями, очевидно, викликане специфічним характером тексту: автор не знає, яке написання найкраще пасує до цих слів. Негацію букви **і** пояснює те, що від середини XVII ст. написання **ѣ** “на відтворення чужомовного **і** ... перетворюється на правило” (Шевельов 2002: 545, 485). Пор. далі слово *ѣтмаръ* (II 2) та написання в основному тексті КЛ (С.105) *Кто ѣмо же исти, мѡти и ѣнамонъ*. Найцікавіше, що слово *ѣнамонъ* ‘кориця’ — справжнє позичення з середньолатинської мови *сиппато*[т]ит, *сиппатит* (Слав. 123 1642), пор. *ѣнамонъ* (КЛ 93).

До графем **ѡ** та **Ѡ**: здавалося б, перша буква має виступати на початку слова та після голосного, друга — після приголосного, за невеликими винятками (див.: *Грамматика* А.Коцака 1772–1778 pp.⁴), за нашими спостереженнями, в тексті КЛ буква **ѡ** послідовно вжита в словах (та похідних) на початку слова, напр.: *ѡсть* (92, 101; 109), *ѡгоды* (92; 107), *ѡица* (95; 94; 99; 100; 103; 108), *ѡдовити*^і (109), *ѡкъ* (99; 106; 111; 112), *ѡблони* (103; 113) тощо, після голосного *ѡѡца* (109; 111), *ѡріаква* (101) та після приголосного *ѡноплѡ* (95). Причому в тексті ми виявили й по одному прикладу таких форм з *ѡица* *выпустити бѣлокъ* (106), *пре^о обѣдо^и не ѡсти* (95), *напиши сію млтву на ѡлку* (102); ще *пѡти дубовую ѡмелу* (107). У тексті аналізованого замовляння можемо відзначити написання *ѡѡвопы, ачѣ ѡкіѡ* та *раба бжѡ, ѡ^и тоѡ храмыны, пре^стаѡ бѡца, стаѡ тр^оѡца*, у першій молитві — *нѡнаго жѡтіѡ* (С.101), мабуть, не помилимося, коли вкажемо, що для церковної лексики вживано таки юса. Показово, що межа між чужомовним текстом і україномовною частиною позначена особовим займенником першої особи однини у традиційній графічній формі: *...кафѣра, ѡ васъ заклѡнаю*. Найвірогідніше, вибір писаря на користь **Ѡ** свідчить про панування в простих тогочасних текстах графем **ѡ**.

⁴ *Грамматика* Арсенія Коцака / Підгот. до вид. Й.Дзензелівський, З.Ганудель // Науковий збірник Музею української культури в Свиднику. — Припів 1990. Т.15. Частина друга. С.84. Цікаво, що в тексті КЛ (С.92) зустрічаємо форму *Зѣла галганъ ... чловѣкъ по ѡзыко^и дер^ожалъ*, хоча А.Коцак радить дотримуватися такої диференціації *ѡзыкъ* ‘удъ чловѣческой’: *ѡзыкъ* ‘реченіє погановъ’ (так само й у П.Беринді (160, 161 1627), чи не виказує форма *ѡзыкъ* рівень книжної освіти писаря?

У другій чужомовній формулі розгляданого замовляння *тар^бтарь* (1) *ц^бтарь* (2) *кам^барь* (3) перше слово *тар^бтарь* також має *ъ* між двома буквами, що передають приголосні *p* та *m*. Єр у цьому слові може вказувати або те, що для писаря це не було чуже слово, або, що нам видається найвірогіднішим, автор тексту сприймав *тар^бтарь* як редульковане слово⁵.

Впадає в око, що розглядааний текст побудований повтором певних елементів⁶ *Тар^бра кан^бра тетуа не ту а шелвіа нехв^ба жуелв^ба л^бнарь штан^бнарь каф^ббра* (І 1–10). Отже, виділяємо спільні частини для першого й другого слів, для третього й четвертого, для п'ятого, шостого й сьомого, для восьмого й дев'ятого, останнє слово *каф^ббра* поєднане з попередніми двома (8, 9, а також і з 5, 6, 7) спільним голосним *-б-* (*л^бнарь штан^бнарь*), а з двома першими — кінцевою “морфемою” *-ра*. Як бачимо, конструкція має форму кільця: кінцеве слово поєднане з початком спільним елементом *-ра*.

Сказане справедливе й для другої частини аналізованого тексту *тар^бтарь ц^бтарь кам^барь* (ІІ 1–3). Цікаво, що перше слово з такого погляду конструкційно, як ми вже вказували, є повтором “морфеми” — *тарь*, яку далі бачимо в другому слові, а в третьому — *іі*, як можна здогадуватися, позиційний варіант *-арь* або (до чого нас підштовхує зіставлення другого й третього слова) *-барь*. Крім цього, у слові *кам^барь* зупиняє на собі око сполука двох голосних, варте уваги те, що групу з

⁵ Пор. графічну форму цього слова в тексті замовляння, близького за часом та місцем побутування: *Заклинаю тя моцію и благодатию святого духа, да отступите въ свой тартарь, бо тамъ есть окно, на томъ окнѣ есть камень, на томъ камени сѣдигъ чорный человекъ...* (Петров 1906: 54). Без єра між приголосними подає *Тартарь* П.Беринда (Бер.Лекс. 236 1627).

⁶ Принцип широковідомий у розмовній мові, напр.: *Гадц-перегади* (Гр. I 263); *Галу-багу* (Гр. I 268); *Дарма-сарма* (Гр. I 358); *Перевази-вази* (Гр. III 110); *Стрики-брики* = *Штрики-брики* (Гр. IV 216); *Халда-балда* (Гр. IV 384) *Хвици-мици* (Гр. IV 391) та у фольклорі *Шо втну, не перетну* (приговорка відёмська) (Ном. 47); *У тебе кінъ Халамин, у мене син Саламин* (Москаленко 1993: 43); *Ѡхав черезъ поле Михайло Рыхайло на бѠломъ конѠ и зъ гострымъ мечемъ ...* (Ефименко 1874: 18). Спроба вказати на походження *Рихайло* від *архангелъ* фонетично ніяк не обґрунтована (Лукінова Т.В. *Мовна архаїка слов'янських замовлянь* // Мовознавство 1998. №2–3. С.52), а подане білоруське слово *архайла* — очевидне утворення за зразком *Михайла*.

Для книжної культури вкажемо, що І.Величковському (к.ХVІІ–п.ХVІІІ ст.) належить вірш *Ехо*, в котрому використано такий же принцип, рими *края* : *рая*, *браны* : *раны* тощо (Величковський І. *Твори*. — Київ 1972. С.72).

двох голосних ми спостерегли ще в чужомовних словах, напр.: *Есь, ели, елила, ѿ еось, етирь, еели, ель, ервадонь* (Стороженко 1892: 126); *Оундіяно, медіяно, фирнояно ...* (Ефименко 1874: 51).

Отже, як ми досі з'ясували, будь-який елемент аналізованого тексту більше трьох разів у незмінній формі не повторюється.

Для зручності розташуємо слова першої формули за повтором спільних частин:

- а Т~~а~~р~~а~~ра (1) кан~~а~~ѣра (2)
- б т~~а~~т~~а~~т~~а~~ (3) н~~а~~ т~~а~~т~~а~~ (4)
- в ш~~а~~л~~а~~ві~~а~~ (5) н~~а~~х~~а~~в~~а~~ѣ~~а~~ (6) жу~~а~~п~~а~~л~~а~~в~~а~~ѣ~~а~~ (7)
- г л~~а~~ѣ~~а~~нар~~а~~ь (8) шта~~а~~н~~а~~ѣ~~а~~нар~~а~~ь (9)
- г каф~~а~~ѣ~~а~~ра (10).

Як бачимо, перші два слова конструкції складають пару внаслідок повтору елемента *-ра* (а), третє й четверте слово поєднує *-етуа(а)* (б). До того ж у другу пару слів уведено заперечну частку *не*, слід думати, щоб не виникало відчуття одноманітності побудови конструкції чужої слова. П'яте й шосте слова за повтором заперечної частки *не* утворюють паралелізм до попередньої пари слів *тетуа не туа* (б) // *шелвіа нехвѣа* (в), проте цей паралелізм порушений приєднанням до п'ятого й шостого додаткового, сьомого слова: три слова (5–7) поєднані “морфемою” – *і(ѣ)а*. У середині третього елемента конструкції (в) є внутрішній паралелізм: повторення частинки *-елвіа* (5) / *-елвѣа* (7) відбувається через варіант *-(е)хвѣа* (6). Відкидання у шостому слові частки *не* – актуалізує для елемента (в) конструкції чергування початкових фрикативних приголосних *шелвіа* : *(не)хвѣа* : *жу~~а~~п~~а~~л~~а~~в~~а~~ѣ~~а~~*: чергується передньоязиковий шиплячий *ш* із задньоязиковим *х* (шумні *ш/ж* різняться лише глухістю/дзвінкістю; українські приголосні *х* і *ж* перебувають поза парадигмою чергувань; хоча, можливо, для чужої мови таке чергування, з погляду писаря, цілком імовірно). Цікаво вказати, що звична для української мови зміна *х* : *ш* (*пастух* : *пастуше*) подана на зворот; так само й у другій формулі *цѣ~~а~~тар~~а~~ь* : *комѣ~~а~~р~~а~~ь* (*рука* : *руци*). Як думаємо, чергування навспак є непрямомою ознакою світу–навпаки, себто світу, “вивернутого навиворіт”⁷. Здається, до цих двох чергувань можна долучити й сполуку *лв* п'ятого й сьомого слів, наче теж обернена звична *вл* (*ловити* : *ловлю*), зате в шостому слові сполука *хв* — нормальна.

⁷ Топоров В.Н. *Заговори и мифы* // Мифы народов мира. Энциклопедия. — Москва 2000. Т.І. С.451.

Структура слова *шелвіа* (5) дуже нагадує структуру позичення *шалвія*, яке в тексті КЛ виступає, коли не помиляємося, 6 разів⁸. Якщо й справді *шалвія* була основою до аналізованого *шелвіа*, тоді зрозуміло, чому нема ера між приголосними, пор. *salvicia*, *ша(д)вѣа трава* (Слав. 360 1642; Ф. IV 192). У цьому слові ще в XVII ст. відбулася метатеза сонорних *Шавлѣа*. *Salvicia tinog* или *maior* (Слав.–Кор. 537 XVII; Шевельов 2002: 947). Отже, наш текст засвідчує, що надсянські говірки у другій половині XVIII ст. метатези сонорних, принаймні для слова *шалвія*, ще не знали. Зрозуміло, що в межах елемента *шелвіа нехвѣа жуельвѣа* визначальним є перше слово, тому закономірно, що дальші два слова записані теж без ерів. Крім того, *жуельвѣа* може бути утворене приєднанням до основи *жуель* ‘смола’ (СУМ XVI–п.п.XVII: 181), або *жуель(ь)* ‘sulphur’ (Слав. 388 1642) / *sulphur*, *жуель* (Слав.–Кор. 488 XVII), “морфеми” –*вѣа* за зразком попередніх двох слів; брак ера тут ще й вказує, що писар не бачив перед собою писаного тексту.

У складі слова *нехвѣа* спокусливо вбачати африкуту, однак у тексті чужого слова є “нормальний” приголосний *ф* (Шевельов 2002: 806–807), а з другого боку, в межах елемента конструкції *шелвіа* (5) *нехвѣа* (6) *жуельвѣа* (7) виникає чергування *дв* : *хв* : *дв*, сонорні розірвані глухим приголосним, звук *в* є у трьох групах, а це не дозволяє говорити про африкуту у *нехвѣі*. Думаємо, що найпевніше шосте слово постало як відгомін якогось (якого саме годі сказати) польського(?) позичення на кшталт іменника *хвѣяньє* (<chwiejenie) ‘хитання’ (Гимченко II 461 1621) чи дієслова *хвѣятися* (1771; 1672; 1720), де вже нормально була сполука приголосних *хв*. На користь неукраїнського походження шостого слова також опосередковано може свідчити й брак ера у групі *хв*.

З погляду будови цілої конструкції *a(1+1) // б(1+1) // в(1+1+1)* третє, “зайве”, слово *нехвѣа* (чи *жуельвѣа*?) для елемента *в* перебиває одноманітність, порушує можливий автоматизм сприйняття тексту чужого слова.

Восьме й дев’яте слова, повторюючи елемент –*ѣнарѣ*, відновлюють парність 1+1 (г); десяте слово (г) — нове заперечення двокомпонентного повтору, причому спільна “морфема” –*ѣра* пов’язує останнє слово формули з другим словом (елемент *а*) *канѣра* (2) //... *кафѣра* (10). Обидва слова різняться, до речі, лише приголосними звуками *н* : *ф*,

⁸ Як гасло вживає писар це слово з ером, а в тексті статті — вже без ера, пор.: *Шальвѣа* (С.96) // *шалвѣю*, *шалвию* (С.97); ще див. *Шалвѣю* (2 рази), *шалвѣі* (105). Можна, мабуть, здогадуватися, що написанням/пропуском ера намагався автор орфографічно розрізнити високі/прості форми.

протиставленими, слід думати, як *сопоруний* : *глухий*? Видається ймовірним, що слово *каф'ѣра* (10) віддзеркалює сполуку голосний **а** + приголосний **р** двох попередніх слів *л'ѣнар'ѣ* (8) *штан'ѣнар'ѣ* (9) як групу *-ра*.

Виділені спільні частин слів виявляють чергування початкових приголосних в аналізованих словах *Т'аѣ'ра* (1) *кан'ѣра* (2) *тетуга* (3) *це туга* (4) *шелів'а* (5) *нехв'ѣа* (6) *жуєлв'ѣа* (7) *л'ѣнар'ѣ* (8) *штан'ѣнар'ѣ* (9) *каф'ѣра* (10). Неважко помітити, що початкові звуки повторюються через один приголосний **т** (1) : **к** (2) : **т** (3) : **н** (4) : **ш** (5) : **н** (6) : **ж** (7) : **а** (8) : **ш** (9) : **к** (10). Останнє, десяте, слово, як ми вже вказували, має конструкційний зв'язок не з восьмим, а з другим словом **т** (1) : **к** (2) : **т** (3) : ... **к** (10). Чергування *т* : *к* актуальне і для другої формули розгляданого замовляння *тар'ѣ тар'ѣ* : *ц'ѣтар'ѣ* : *ком'ѣар'ѣ*. У дев'ятому слові, слід здогадатися, маємо виразно “чужомовну” початкову сполуку *шт*, пор. у тексті недавно записаного поліського замовляння *Штемпер, мури, гури*⁹. (До речі, двоє дальших слів цієї чужомовної конструкції зустрічаємо у п'єсі *Боги В.Хлебнікова* *Вчера был поцелуй* // *Мури гури рикоко*¹⁰).

Укажемо на цікаву особливість: чергування приголосних на початку слова в розгляданому тексті не збігається із повтором дальших частин цих же слів, що, річ ясна, зумовлює асиметричну будову конструкції першої формули. Друга формула складається з трьох слів, тобто має непарну будову.

Чимало інтересного приносить спостереження над граматичною будовою розглянутих слів. Для першої пари *таѣ'ра кан'ѣра* можна визначити закінчення *-а* (основа на приголосний *-р-*), жіночий рід. Таке ж закінчення характерне й для слів з основою на *-й-* *тетуга не туга* (3,4), теж жіночий рід. Виділення флексії *-а* у словах жіночого роду *шелів'а нехв'ѣа жуєлв'ѣа* (5–7) оголює суфікс *-ій-* (яскраво церковнослов'янський для XVIII ст., пор. написання *і/ѣ*). За допомогою цього суфікса від дієслівних та іменних основ творилися іменники зі збірним значенням

⁹ Мойсієнко В.М. *Поліські замовляння* // Древліани. Збірник матеріалів та статей з історії та культури поліського краю. — Львів 1996. — С.138.

¹⁰ Цитуємо з Вяч.Вс. Іванов. *Хлебников и наука* // Пути в незнаемое. Писатели рассказывают о науке. Сборник двадцатый. — Москва 1980. С.436. На превеликий жаль, у Національній бібліотеці України ім В.Вернадського нема ні видання Хлебников В.В. *Собрание сочинений*. В 5т. / Изд. Ю.Тынянов и И.Н.Степанов. — Ленинград: Изд-во писателей, 1928–1933, ні його відтворення Хлебников В.В. *Собрание сочинений*. Slavische Propylaen. Munich: Vilhelm Fink, 1968, тому тексти В.Хлебнікова нам недоступні.

“на означення людей ... *братія*”¹¹, отже, для п'ятого, шостого й сьомого слів можливим є значення збірності, хоча, здається, що найпевніше суфікс тут уживається за зразком церковних імен на кшталт *Марія*. Як ми виявили, в інших текстах замовлянь суфікс *-ій-* виступає переважно у власних іменах, напр.: *Заклинаю вас, гадюки, ... закликаю три цариці: Куф'їю, Нев'їю і Пол'їю* (Галанчук 1992: 43); *Змія Орн'їя! Поклич ти всі свої змії ...* (Москаленко 1993: 44); *На морі на Діян'ї, на острові на Кудян'ї*¹², там стояв дуб, а в дубі дупло, а в дуплі гніздо, а в гнізді цариці: одна Кил'їна, друга Л'їна, а третя цариця Веретениця (Москаленко 1993: 150); *Через море калиновий міст, а під тим мостом Дуб'їян стоїть, а під тим Дуб'їяном гадина Яселуха лежить* (Москаленко 1993: 153) [дуб'їян ‘дуб’ (окіян = дуб'їян) — М.В.]. Один раз ми спостерегли що морфему в чужомовній частині тексту замовляння до напування “надежної кобылы”: *Оинд'їно, мед'їно, фирноняно, тамъ же камяно, свирно и свидро, свирса и свирку, и ты, араво!* (Ефименко 1874: 51). Тут у перших трьох словах, гадаємо, відображена опозиція церковнослов'янської й народної форми розгляданого суфікса *Оинд'їно, мед'їно, фирноняно* (нагадає пару *брат'їя*: *братт'їя*).

Церковнослов'янський суфікс *-ій-* належить, очевидно, до виразних рис, з погляду простих селян, чужої мови, пор. його використання в текстах покрайніх записів (Вербовий 1999: 249–250). Автор *Книги л'їчебної* вживає написання *-ѣа* не в тексті замовляння у позичених словах *ф'ѣа*льковыи *кв'ѣтъ* та *шалъв'ѣа* (КЛ 96)¹³.

Восьме й дев'яте слово мають нульове закінчення, оскільки їх основа містить суфікс *-арь*, за допомогою якого в українській мові творяться назви осіб чоловічого роду *л'їн-арь* *штан'їн-арь* (дослідники відзначають поширене функціонування після XIV–XV ст. цього афікса саме для української мови¹⁴). Цей же суфікс (як варіант морфем *-тарь*) можна бачити й у 3 слові другої формули *тар'тарь* (1) *ц'ѣтарь* (2) *ком'ѣ-арь* (3). Зрозуміло, що й у складі першого та другого слова виділяємо цей суфікс.

¹¹ Бевзенко С.П. *Історична морфологія української мови*. — Ужгород 1960. С.127.

¹² Голосний *и* тут є закономірним для живої української мови (Шевельов 2002: 484). У надсянських говірках злиття *и* та *ы* не було (Шевельов 2002: 481; 485–486), до того ж писар надуживав знаком *і* в тексті КЛ, що відзначив В.Передерієнко у Передмові (С.11).

¹³ Пор. *viola*, *фицалокъ* (Слав. 414 1642); ще про слово *фіялка* див. Ф. IV 192. Інтересну для нашого аналізу форму подає Літопис С.Величка *хв'ѣялковый* (Тимченко II 461 1720), пор. з аналізованим *каф'ѣра*.

¹⁴ Бевзенко С.П. *Історична морфологія української мови*. — Ужгород 1960. С.108. *Словотвір сучасної української літературної мови*. — Київ 1979. С.62, 77

Останнє слово жіночого роду *каф'ѣра* має закінчення *-а*, основу на приголосний *-р-*.

Виділені флексії й суфікси дозволяють нам стверджувати, що з погляду форми всі слова тексту I — іменники у формі називного відмінка однини (для п'ятого, шостого й сьомого можливе збірне значення), семантика яких вказує на 'щось', ближче невідоме невтаємниченій людині. Недовідомість, на наше переконання, тут є важливим елементом семантики (точніше — семантичного підсилення) "чужого слова" (Волошинов 1929: 89).

На користь того, що текст першої формули складений з іменників, свідчить дальший текст замовляння (B), в якому виступає три рази форма знахідного відмінка особового займенника другої особи множини *ви*, родовий множини означального займенника *весь*, множинне закінчення мають також особові дієслівні форми умовного/наказового способів: *Тар'ѣра кан'ѣра тетуга не туа шелвіа нехв'ѣа жупелв'ѣа л'ѣнар'ѣ итан'ѣнар'ѣ каф'ѣра, па вась* заклінаю бгомь живь^м, и пр'ѣто[ю] паї'ноу д'ѣвою Мрією, и вс'ѣми стьмы, и стьмь мчнїко^м Аверкіємь, и стьмь, ім. ^ркь, его е^м днь, *авысте* не шкодили рабу бжїему ім. ^ркь, *па вась вс'ѣхъ* заклінаю, *о'ступ'ѣте* о' мєне. *Посылаю вѣ* до пропасть темной, *ид'ѣте, ид'ѣте, ид'ѣте* же о' телеге его и б'ѣжїте во свои гра^д, *тар'ѣтар'ѣ џ'ѣтар'ѣ кол'ѣар'ѣ*.

Значить, перша формула — звертання—перелік до злих духів, проти котрих спрямована сила замовляння. Безпосереднє найменування злої сили, слід думати, має посилити дію магічного тексту; серед імен укажемо істот жіночого роду *Тар'ѣра* (1) *кан'ѣра* (2) *тетуга* (3) *не туа* (4) *каф'ѣра* (10), можливо, *шелвіа* (5) *нехв'ѣа* (6) *жупелв'ѣа* (7) — збірні іменники, та істот—чоловіків *л'ѣнар'ѣ* (8) *итан'ѣнар'ѣ* (9).

Другу формулу складають, очевидно, також іменники—прикладки до семантично наче й прозорого слова *тар'ѣтар'ѣ*, однак графічна форма іменника (редупліковане слово) швидше свідчить, що ці три слова поширюють іменник у сполучі *во свои гра^д*, себто подано конкретні назви цього града.

Аналізоване замовляння подане в тексті КЛ, як ми вже вказували, третім, тобто не найпотаємніший чи найсильніший текст. Обидві чужомовні формули, розпочинаючи й завершуючи текст замовляння, утворюють кільцеву, або рамкову, композицію.

Виявлені особливості текстової будови першої формули дозволяють нам стверджувати, що розглядааний текст має ритмічну основу (говірний вірш¹⁵) *Тар'ѣра кан'ѣра тетуга не ту а шелвіа нехв'ѣа жупелв'ѣа л'ѣнар'ѣ*

¹⁵ Гаспаров М.Л. *Очерк истории европейского стиха*. — Москва 1989. С.34—37.

штанѣнарѣ кафѣра (друге слово римується з останнім). Видається дуже ймовірним, що ця ритмічна конструкція — відгомін ритму формули з тексту А *Крѣтъ Хѣвъ во мнѣ, крѣтъ Хѣвъ на мнѣ, крѣтомѣ сѣ жезнаю, крѣто^м Хѣвильмѣ бѣсы проганяю*. Зсув ритми в чужому тексті потрібен був, здається, для того, щоб показати відмінний од звичного ритм чужого слова. Якщо це справді так, то отримуємо ще один доказ того, що конструкційно текст Б похідний од тексту А, тобто постав пізніше і під впливом тексту А.

Для конструкції *тарѣтарѣ цѣтарѣ комѣарѣ* (II 1,2,3) очевидним є повтор–римування трьох слів, причому третє слово римується і з першим, і з другим (–*арѣ*), приголосний *т* перед суфіксом єднає перші два слова (–*тарѣ*), а голосний *ѣ* — друге й третє (*цѣтарѣ* : *комѣарѣ*).

Поданий аналіз чужомовних формул у тексті аналізованого замовляння, на наше переконання, дозволяє дійти висновку, що, поперше, маємо до діла не власне чужу мову, а філософему чужої мови; по-друге, чуже слово у складі розгляданого замовляння має чітку структурну організацію, якій, що очевидно, притаманний, скоріше всього, підсвідомий (глибинний) характер. Особливості будови цієї структури гарно відображають, на наш погляд, використання українських словотворчих морфем, граматичних форм і значень, способи поєднання яких теж вказують на українську мову др.пол. XVIII ст. Більше того, тексти аналізованих чужомовних формул пов'язані з українськими текстами ще й ритмічним складом.

Отже, з походження “чуже слово” в тексті українського замовляння др.пол. XVIII ст. насправді виявляється українським текстом, а не французьким, татарським, пинським, циганським, турецьким, німецьким, волоським чи жидівським текстом.

Література

- Бер.Лекс. — *Лексикон словенороский Памви Беринди* / Надрук. з вид. 1627р. фотомеханічним способом. Підготовка тексту і вступна стаття В.В. Німчука. — Київ 1961. 272с.
- Василенко, Шевчук 1992 — *Ви, зорі–зориці... Українська народна магічна поезія (Замовляння)* / Упор. М.Г. Василенко, Т.М.Шевчук. — Київ 1992. 336с.
- Вербовий 1999 — Вербовий М. *До питання походження псевдослов'язмів українських покрайніх записів, зібраних І.Панькевичем* // Українська філологія: школи, постаті, проблеми. Збірник наукових праць Міжнародної конференції, присвяченої 150–річчю від дня заснування кафедри української

- словесності у Львівському університеті (Львів, 23–24 жовтня 1998 року).
— Львів 1999. Частина друга. С.247–253.
- Волошинов 1929 — Волошинов В.Н. *Марксизм и филология языка*. — Ленинград 1929. 188с.
- Гр. — Грінченко Б. *Словарь української мови*. Надрук. з видання 1907–1909 рр. фотомеханічним способом. — Київ 1958. Т.1–4.
- Ефименко 1874 — Ефименко П. *Сборник малороссийских заклинаний*. — Москва 1874. 70с.
- КЛ — *Книга лѣчебная ѿ(т) многи(х) лѣкарствъ* // Лікарські та господарські порадики XVIII ст. / Підгот. до вид. В.А. Передієнко. — Київ 1984. С.92–113.
- Москаленко 1993 — *Українські замовляння* / Упор. М.Н.Москаленко. — Київ 1993.
- Ном. — *Українські приказки, прислів'я і таке інше*. Уклад М.Номіс. / Упор., примітки та вступна стаття М.М.Пазяка. — Київ 1993. 768с.
- Петров 1906 — Петров А. *Угорусские заговоры и заклинания начала XVIII века* // Материалы для истории Угорской Руси. — Спб, 1906. Вып.4. С.51–64.
- Слав. — Славинецький Є. *Лексіконъ латинскій* // “Лексикон латинський” Є.Славинецького. “Лексикон словено–латинський” Є.Славинецького та А.Корецького–Сатановського / Підг. до вид. В.Німчук. — Київ 1973. С.59–420.
- Слав.–Кор. — Є.Славинецький та А.Корецький–Сатановський. *Лексікон словено–латинскій* / Підг. до вид. В.Німчук. — Київ 1973. С.421–540.
- Стороженко 1892 — Стороженко Н.В. *Малорусские суеверия, коим мало кто верил, собранные 1776 года (рукопись А.И.Чепы)* // Киевская старина 1892, 36. С.119–130.
- СУМ XVI–п.п. XVII — *Словник української мови XVI–першої половини XVII ст.* — Львів 2002. Вип.9.
- Таланчук 1992 — *Українські чари* / Упор. О.Таланчук. — Київ 1992. 96с.
- Тимченко — Тимченко Є. *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVII ст.* / Упор. Німчук В.В., Лиса Г.І. — Київ 2003. Кн.І–ІІ.
- Ф. — Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка* / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. — Москва 1986–1987. Т.1–4.
- Шевельов 2002 — Шевельов Ю. *Исторична фонологія української мови*. — Харків 2002. 1054с.

Mykola Verbovyi. In the article the author analyses the structure of a “strange language” in the text of an ukrainian folk charm.

Кривий Різ